

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΟ ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΟΝ,
ΤΗΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ
ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΚΑΙ ΦΡΟΥΡΙΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Α'. ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΟΥ ΧΑΝΔΑΚΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ
ΔΕΥΤΕΡΑΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟΝ

Οἱ κύριοι ἀσχοληθέντες μετὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Χάνδακος ἐρευνηταὶ Ξανθουδίδης καὶ Γκερόλα παρεδέχθησαν, ὅτι κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν εἰς τὴν ἀλωσιν τοῦ Χάνδακος καὶ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκά β' Βυζαντινὴν Περίοδον ἡ ἀλωθεῖσα πόλις παρέμενεν ἀτείχιστος, ὅτι τὰ δλοκληρωτικῶς καθαιρεθέντα ἀραβικὰ τεῖχη ὑπὸ τοῦ Βυζαντινοῦ στρατηλάτου ἐπλήρωσαν τὸν Χάνδακα ἰσοπεδωθέντος τοῦ χώρου καὶ τὴν θέσιν των δὲν κατέλαβον ἄλλα, παρὰ μόνον μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ Γενοῦάτου τυχοδιώκτου Πεσκατόρι καὶ τοῦτο παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Χάνδαξ ἐγένετο ἐκ νέου πρωτεύουσα τοῦ Βυζαντινοῦ θέματος μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ Νικηφόρου νὰ μεταφέρει τὴν πόλιν εἰς τὸ δι' εὐρυτάτου περιβόλου τειχῶν ἀσφαλισθὲν Ἰέμενος¹. Ἡ ἀραβικὴ ὀνομασία τῆς πόλεως, Χάνδαξ καὶ Χάνδακας², διτηρήθη καθ' ὅλην τὴν β' Βυζαντινὴν Περίοδον μεταβιβασθεῖσα εἰς τὴν ἐπακολουθήσασαν Γενονατικὴν καὶ Ἑνετικὴν, ὁπότε βαρβαρικῶς μετεποιήθη εἰς *Candica* ἢ *Candiga* καὶ *Candia* ἢ, κατὰ συνειδητὴν καὶ ὡς φιλοπαίγμονα μεταποίησιν, εἰς *Candida*, ὄνομα προσαρμοζόμενον εἰς τὴν λάμπουσαν ἢ λευκάζουσαν μετὰ τὰ τεῖχη τῆς πόλιν³, ἀλλὰ ὁ Χάνδαξ δὲν ὑφίστατο πλέον. Ὁ Γκερόλα μάλιστα προσάγει μαρτυρίαν Ἑνετοῦ χρονογράφου ἀναφέροντος, ὅτι ἡ κατάληψις τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Πεσκατόρι διηκολύνθη ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ πόλις «*non dum erat muribus circumdata*»⁴.

Τὴν νέαν τείχισιν ἀπέδωκεν ὁ Ἑνετὸς ἐρευνητὴς εἰς τοὺς Γενοῦά-

¹) Στεφ. Ξανθουδίδου, Χάνδαξ - Ἡράκλειον, ἐν Ἡρακλείῳ 1927, σ. 23.—Gius. Gerola, Monumenti Veneti dell'Isola di Creta, Venezia, Vol. I (1905), p. 105.

²) Στεφ. Ξανθουδίδου, Ἐπαρχίαι καὶ πόλεις Κρήτης, ΕΕΒΣ τομ. Γ', σ. 35.—Gius. Gerola, αὐτόθι σ. 7 καὶ 107.

³) Cr. Bondelmonti (in Cornelius, Creta Sacra I, 9) : *Candida civitas albescit in muris, quae a Graecis recte Candaca vocabatur*.

⁴) Gius. Gerola, αὐτόθι σ. 105, σημ. 2 : V.M.C. ms. Cicogna 2831 e 2113.

τας, ἂν καὶ δὲν εὗρίσκει ῥητὴν τοῦτου μαρτυρίαν, ἐπειδὴ κρίνει ὡς ἀπίθανον, ὅτι ὁ τολμηρὸς πειρατὴς θὰ ἄφηνεν ἀτείχιστον τὴν πόλιν, ἐνῶ ἀνέμενεν ὡς βεβαίαν τὴν ἀντίδρασιν τῶν Ἑνετῶν καὶ προέβαινεν εἰς οἰκοδόμησιν δεκατεσσάρων φρουρίων ἐν τῇ νήσῳ. Ὅτι ὁμως ἀμέσως μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Ἑνετῶν ἔχει ἀρχίσει ἐργασία κατασκευῆς τειχῶν καὶ τάφρων τὸν φέρει νὰ πιστεύσῃ, ὅτι τὰ γενουατικὰ τεῖχη δὲν εἶχον ἀποπερατωθῇ⁵.

Πιστεύω ὅτι αἱ ὑπάρχουσαι ἐνδείξεις θέτουν τὰ πράγματα διαφόρους πως: Ἡ κατακρήμνις πρῶτον τῶν ἀραβικῶν τειχῶν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκά δὲν ὑπῆρξεν ὀλοσχερῆς: τοῦτο τοῦλάχιστον, φαίνεται, ὑποσημαίνει τὸ τοῦ Λέοντος Διακόνου, κυρίας πηγῆς τῶν τότε γεγονότων, «κατασκάπτειν διακελεύεται τοῦ δὲ πολλαχῇ κατερειπωθέντος...»⁶. Ἡ κατακρήμνις τῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος καὶ ἡ ἐντολὴ εὐρυτάτης τειχίσεως ἐπὶ τοῦ ὀχυρωτάτου λόφου τοῦ ὀνομασθέντος Τέμενος βεβαίως ἐσήμαινε τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς ἀλωθείσης πόλεως ὡς μὴ ἀσφαλούς καὶ ὑποκειμένης εἰς ἐνδεχομένην νέαν ἐγκατάστασιν πειρατῶν, δημιουργίαν δὲ νέας ὀχυρᾶς πόλεως, ἡ ὁποία θὰ ἠδύνατο τελεσφόρως νὰ ἀποτρέψῃ τὸ ἐνδεχόμενον τοῦτο. Πρὸς τοῦτο δὲν ἦτο ἀναγκαία ἡ ὀλοκληρωτικὴ καθαιρέσεις τοῦ συμπαγεστάτου ἄλλως καὶ δυσκατεδαφίστου ἀραβικοῦ τείχους⁷, ἀλλὰ ἡ ἀχρήστευσις του ὡς συνεχοῦς ὀχυρωματικῆς ζώνης. Τὸ σχέδιον τοῦ Νικηφόρου δὲν εὐωδῶθη: νέος μὲν περιβόλος τειχῶν τοῦ Τέμενος κατεσκευάσθη πλήρης καὶ εὐρύτατος διὰ νὰ περιλάβῃ μεταφερομένην τὴν πόλιν, ἀλλὰ ἡ μεταφορὰ φαίνεται οὐδέποτε συνετελέσθη, ἂν κρίνῃ τις ἐκ τῶν σφζομένων ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦτου λειψάνων⁸: Ὁ πληθυσμὸς ἐπέμεινε νὰ κατοικῇ τὴν μὲ ἡμικατεδαφισμένα τεῖχη παραμείναςαν πόλιν τοῦ Χάνδακος. Νέα μάλιστα προῶ-

⁵) Gius. Gerola, αὐτόθι I, σ. 106.

⁶) Leonis Diaconi, Historiae (Corpus script. hist. byz. XXXII Bonnae (828).28.

⁷) Τοῦ ἀραβικοῦ τείχους δίδει περιγραφὴν ὁ Λέων ὁ Διάκονος (ἐνθ' ἀνέρω σ. 11): ἐπὶ λιθίνῃ ἰσοπέδῳ κρηπίδος ἐπιστεφομένης μὲ γείσον ἐθεμελιούτο τείχος συμπεπλημένον ἐκ χώματος καὶ τριχῶν, ἔχον πλάτος ἱκανὸν διὰ διασταύρωσιν ἐπ' αὐτοῦ δύο ἀμαξῶν καὶ ὅχι μικρὸν ὕψος. Δύο εὐρεῖαι καὶ βαθεῖαι τάφροι τὸ περιέβαλλον. Ἡ διὰ τῶν κρητῶν διάσπασις ἐγένετο κατὰ τὴν κρηπίδα, ὅπου αὕτη ἀπετελεῖτο ἐκ ψαμμολίθων ὑποσκαφέντος οὕτω τοῦ συμπεπλημένου τείχους καὶ κατακαέντων τῶν ξυλίνων ὑποστηρικμάτων κατεκρημνίσθησαν «δύο πύργοι ὁμοῦ τῷ διαμέσῳ τούτων δομήματι». Τὸ τελευταῖον τοῦτο στοιχεῖον δεικνύει τόσον τὸ συμπαγὲς τοῦ τείχους ὅσον καὶ τὴν καθολικὴν αὐτοῦ μὲ τοὺς κατὰ διαστήματα πύργους μορφήν, μὴ διαφέρουσιν οὐσιωδῶς τῆς τῶν βυζαντινῶν τειχῶν.

⁸) Gius. Gerola, αὐτόθι I σ. 184.

στεία ἀνεπύχθησαν κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν παρυφὴν εἰς σχετικῶς εὐρεῖαν ἀκτῖνα περὶ τὸ σημερινὸν Καμαράκι καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ νοτίου ἄκρου, ὅπου ἀργότερον κατεσκευάσθη ὁ προμαχὼν Ἀγ. Ἐλευθερίου (Βιτούρη). Τὴν κατὰ προσέγγισιν ἔκτασιν καὶ πυκνότητα τῶν β ο ὕ ρ ω ν τούτων δυνάμεθα νὰ καθορίσωμεν βάσει τῆς διασπορᾶς τῶν πολυαριθμῶν κατὰ τὰς περιοχὰς τούτων ἐκκλησιδίων τῆς β' Βυζαντινῆς Περιόδου⁹. Ὀνόματά τινα τῶν ἐκκλησιῶν τούτων εἶναι ἐνδεικτικὰ τῶν χρόνων τῆς ιδρύσεώς των καὶ οὕτω τῆς βαθμιαίας ἀναπτύξεως τῶν προαστείων. Μία ὁμᾶς, ἐντοπιζομένη κατὰ τὸν νότιον βοῦργον, φαίνεται συνδεομένη μὲ τὴν ἀνάκτησιν τῆς πόλεως καὶ τὴν κατὰ τὴν περιοχὴν ταύτην ἐγκατάστασιν ἴσως τῶν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου ἐγκατασταθέντων πρὸς τόνωσιν τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἰδίως Ἀρμενίων: οὕτω εἰς ναὸς ἐτιμήθη ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἀγ. Ῥωμανοῦ, πολὺ πιθανὸν διὰ τούτου τιμωμένου τοῦ αὐτοκράτορος Ῥωμανοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἡ ἀνάκτησις, ἄλλος συνεδέθη μὲ τὸ ὄνομα Βάρδα, τῆς οἰκογενείας τῶν Φωκάδων, πιθανῶς δὲ καὶ μὲ τὸ ὄνομα τῶν Ἀρμενίων καὶ τῶν Λεόντων, τρίτος ιδρύθη ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἀγ. Ἐλευθερίου, πολὺ πιθανὸν διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς πόλεως, καὶ ἄλλοι ναοί, ὁ τῆς Περιβλέπτου, Θεοσκεπάστου, Ὁδηγητρίας, μετεφύτευσαν εἰς τὸν Χάνδακα πασιγνώστους μορφάς, προστάτιδας τοῦ Βυζαντίου, τῆς Θεομότητος¹⁰. Τὰ προάστεια ἀκριβῶς ταῦτα ἀπετέλεσαν τοὺς πυρῆνας τῆς ἀναπτύξεως τῶν κατόπιν ἀποκληθέντων ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν *vecchi borghi*¹¹.

⁹) Λεπτομερὴς διερεύνησις τοῦ θέματος, ὅπου θὰ ἀναπτυχθοῦν τὰ ἐνταῦθα περιληπτικῶς περὶ τῶν ἐκκλησιῶν ἐκτιθέμενα μόνον καθ' ὅσον σχετίζονται μὲ τὴν βυζαντινὴν ὀχύρωσιν τῆς πόλεως καὶ ὅπου θὰ καθορισθῇ ἀκριβῶς ἡ θέσις καὶ θὰ περιγραφοῦν τὰ σήμερον σφζόμενα λείψανα, γίνεται ἐν τῇ προσεχῶς δημοσιευθησομένῃ μελέτῃ Ν. Π λ ά τ ω ν ο ς - Ν. Σ τ α υ ρ ι ν ῖ δ ο υ , Οἱ Χριστιανικοὶ ναοὶ τοῦ Χάνδακος.

¹⁰) Ὁ βοῦργος οὗτος πιθανῶς ἀνεπύχθη εἰς ἣν θέσιν κατὰ τὴν πολιορκίαν ἤδρευε τὸ κύριον μέρος τοῦ στρατοπέδου.

¹¹) Ἡ διαστολὴ τῶν παλαιῶν προαστείων ἀπὸ τῶν νεωτέρων, χρησιμεύσασα εἰς τὸν διαχωρισμὸν τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα *Catasticum ecclesiarum et monasteriorum communis* κώδικος τοῦ 1320 μ.Χ. ἀναφέρεται λόγῳ τοῦ σκοποῦ, δι' ὃν ὁ κώδιξ συνετάγη, εἰς τὴν πρὸ τοῦ 1266 κατάστασιν καὶ ἐπομένως τὰ παλαιὰ προάστεια δέον νὰ ἀναχθοῦν εἰς τὴν τελευταῖαν βυζαντινὴν καὶ ἀρχομένην ἐνετικὴν περίοδον. Ἡ ἐνδείξις αὕτη εἶναι σημαντικὴ διὰ τὸν διαχωρισμὸν τῆς περιοχῆς τῶν προαστείων ἀπὸ τῆς τοῦ κυρίως Κάστρου, τοῦ ὁποίου αἱ ἐκκλησίαι δὲν περιελήφθησαν ἐν τοῖς καταλόγοις τοῦ καταστήχου. Περὶ τῶν *vecchi borghi* καὶ τοῦ Καταστήχου πβλ. *Gius. Gerola*, *Topografia delle chiese della città di Candia, «Bessarione»* 1918 p. 4-5, καὶ ἀκριβέστερον ἐν τῇ προσεχῶς δημοσιευθησομένῃ περὶ τῶν ναῶν τοῦ Χάνδακος πραγματείᾳ.

Οἱ βοῦργοι ἀντιδιεστέλλοντο σαφῶς ἀπὸ τὴν κυρίαν πόλιν, τὸ Κάστρον, καὶ τὸ τελευταῖον τοῦτο ὄνομα ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ πόλις οὐχὶ πολὺν χρόνον μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς νήσου εἶχε χαρακτηρὰ φρουρίου καὶ ἐπομένως δὲν ἦτο ἐστερημένη τειχῶν. Ἰσως μάλιστα ἤδη ἔκτοτε ἐχαρακτηρίζετο καὶ ἀπεκαλεῖτο Μεγάλο Κάστρο, ὄνομα βεβαίως ἐπικρατῆσαν παρὰ τῷ λαῷ κατὰ τὴν Ἑνετικὴν Περίοδον καὶ ἀκουόμενον ἐκ παραλλήλου μὲ τὸ Χάνδαξ¹². Ἀντιδιεστέλλετο οὕτω πρὸς τὰ ἄλλα Κάστρα τῆς ὑπαίθρου καὶ ἐτονίζετο μᾶλλον ὁ χαρακτήρ του ὡς φρουρίου. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ περίβολος τῶν τειχῶν μὲ βάσιν τὰ ὑπολείμματα τοῦ ἀραβικοῦ τείχους εἶχεν ἀποκατασταθῇ εἰς συνεχῇ ζώνην, βεβαίως ἀκολουθοῦσαν τὴν γραμμὴν τοῦ τελευταίου τούτου, γραμμὴν τὴν ὁποίαν ἠκολούθησε καὶ ὁ κατόπιν ἀρχαιότερος γενονατικός καὶ ἐνετικός περίβολος. Ὅτι οὕτως εἶχον τὰ πράγματα ἀποδεικνύει ἀκριβῶς ἡ ὀνομασία τοῦ ἔξω τῶν τειχῶν κατωκισμένου χώρου τῶν προαστείων Ἐξώπορτον ἢ Ξώπορτο¹³, γενικωτέρα βεβαίως ἀλλὰ κατὰ τὰς ὑπαρχούσας ἐνδείξεις χρησιμοποιοιμένη μᾶλλον διὰ τὰ δυτικὰ παλαιὰ προάστεια, καὶ ἡ κατανομή τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν μὲ τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ Κάστρου ἢ σιτὸ Κάστρο—Μανωλίτισσας, Ἀγ. Μαρίνας καὶ Ἀγ. Ἀντωνίου—καὶ ἄλλων μὲ τὴν προσωνομίαν σιτὸ Ξώπορτο—ἐτέρας Μανωλίτισσας, Ἀγ. Φωτεινῆς, Ἀγ. Μάρκου, τοῦ ἐπικαλουμένου καὶ τῶν Ῥωμηῶν κατ' ἀντιδιαστολὴν τοῦ τῶν Φράγκων, Πανυμνήτου—ἢ τοῦ Βούργου—ὅπως προκειμένου περὶ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, τοῦ ἄλλως γνωστοῦ ὡς Ἀγ. Δημητρίου εἰς τὴν Πλαταίαν Στράταν. Ἄν δὲν ὑπῆρχον τείχη καὶ κυρία πύλη, ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ χώρου τῶν προαστείων ὡς Ἐξώπορτον θὰ ἦτο ἀκατάληπτος. Ὅτι αἱ ὀνομασίαι τῶν ἐν λόγῳ ἐκκλησιῶν εἶναι αἱ βυζαντιναὶ καὶ οὐχὶ ὑστερογενεῖς ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι περι-

¹²) Πβλ. Μ π ο υ ν ι α λ ῆ , Κρητικὸς Πόλεμος, 435: *Τὸ Μέγα Κάστρο τ' ὁμορφο, τὸ δυνατοκτισμένο.*

¹³) Περὶ τῆς σχέσεως τῶν ὄρων Ξώπορτο, Βούργοι, Προπύλαια τῆς ἔξω τῶν τειχῶν περιοχῆς τοῦ Χάνδακος, τῆς ἐκτάσεως καὶ τῶν ὁρίων τῶν προαστείων θὰ γίνῃ λόγος εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν προσεχῶς δημοσιευθησομένην μελέτην. Ἡ ὀνομασία Ἐξώπορτον, σημαίνουσα ἀρχὴ ὡς τὴν ἐξωτερικὴν πύλην πόλεως παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς, ἐσήμανεν εἰτα τὸν πρὸ τῆς πύλης ἢ θύρας ἥκον ὑπὸ στενωτέραν καὶ εἰτα εὐρυτέραν ἔννοιαν: πβλ. D u C a n g e, Glossarium, Ἐξώπορτον: Porta exterior. ξωπόρτης-ξωπόρτιον: αἱ πρὸ τῶν θυρῶν θεραπείαι ἢ δούλενσις, ὁποῦ ἐν εἰς τὸ ξωπόρτιον. ἀγνιεὺς τὸ θυσιαστήριον ὁποῦ στέκει ὁμπρὸς τοῦ ξωπορτίου. ἀμπόρτον, πυλῶνα, ἐξώπορτον. Ὑπὸ τὴν εὐρυτέραν ἔννοιαν, ἀνάλογον τοῦ ἐνταῦθα, ἐν Ἑπτανήσῳ: πβλ. ἐν τῷ Μαρκιανῷ κώδικι τοῦ Κρητὸς Γεωργίου Κλόντζα φ. 138 β: καὶ ἀπὸ τῆς ἔκτασιν (ἢ ἀρμάδα ἐν Ζακύνθῳ) ἄλλο τὸ ξ ὄ π ο ρ τ ο ν ἐμίσσητε, «Νέος Ἑλληνομνήμων», IB' 41 κ.εξ.

λαμβάνονται εἰς τοὺς παλαιότερους καταλόγους τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν¹⁴ καὶ ὅτι διετερήθησαν ἀμετάβλητοι καθ' ὅλην τὴν Ἑνετικὴν, πολλὰ δὲ καὶ κατὰ τὴν ἐπακολουθήσανσαν Τουρκικὴν Περίοδον, ὥς ὀνομασίαι ἐνοριῶν τῆς πόλεως¹⁵. Ἀποδεικτικαὶ δὲ ἐπίσης διὰ τὴν ὑπαρξίν τειχῶν κατὰ τὴν β' Βυζαντινὴν Περίοδον εἶναι αἱ ὀνομασίαι ἢ χαρακτηρισμοὶ ἄλλων βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν, ἃν, ὅπως φαίνεται, ἀνάγονται εἰς τὴν περίοδον ταύτην. Οὕτω μία παλαιὰ ἐκκλησία τοῦ προαστείου ἢ τοῦ ποταμοῦ Κατσαμπᾶ¹⁶ ἑκαλεῖτο Ἄγ. Παράσκειν ἢ extra muros, τοῦ λατινικοῦ προσδιορισμοῦ ἴσως ἀποδίδοντος τὸ ἐπίθετον Ἐξώτειχος, ὅπερ ἀπαντᾷ ὥς προσωνυμία κυρίου ὀνόματος ἐν βυζαντινῇ ἐπιγραφῇ, ἰδρυτικῇ ἐκκλησίας¹⁷. Πιθανῶς δὲ ἐκ τοπικοῦ προσδιορισμοῦ σχετιζομένου μὲ τὰ τείχη τῆς πόλεως προῆλθεν ἡ ἐπωνυμία τοῦ Ἄγ. Ἰωάννου Κοστομύρη, τοῦ ἄλλως λεγομένου στὰ Μακελλία ἢ — κατὰ τὸ ἐνετικὸν ἰσοδύναμον — στὴν Μπεκκαρία, ἃν βεβαίως τὸ προσωνύμιον τοῦτο προῆλθεν ἐκ τοῦ costa muros (=παρὰ τὰ τείχη, ὅπου πράγματι ἔκειτο ἡ ἐκκλησία, ἰσοδύναμον λοιπὸν πρὸς βυζαντινὸν ἐπίθετον Παράτειχος) καὶ οὐχὶ ἐκ τοῦ ἐπιχωρίου κυρίου ὀνόματος Κοστομύρης, τὸ ὅποῖον φαίνεται μᾶλλον ἀναπτυχθὲν ἐκ τοῦ ἐπιθέτου τοῦ ἁγίου. Καὶ ἡ ἐκκλησία αὕτη τοῦ Ἄγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου ἀνήγετο εἰς τὴν β' Βυζαντινὴν Περίοδον, εἰς τὴν ὁποίαν φαίνεται ἀναγομένη καὶ ἄλλη μικρὰ μὲ ἀνάλογον προσωνυμίαν, ἡ Παναγία Πισωτειχιώτισσα, ἡ ὁποία πράγματι ἔκειτο ὀπισθεν τῆς νοτιοανατολικῆς ἀπολήξεως τοῦ παλαιοῦ τείχους, ἀνήκουσα οὕτω εἰς τὸ Κάστρον καὶ ὄχι εἰς τοὺς βούργους. Ἡ ἐπωνυμία μάλιστα φαίνεται ὅτι δὲν εἶχεν ἔννοιαν μόνον το-

¹⁴) Πβλ. ἐν τῇ ἀνωτ. μνημονευθείσῃ μελέτῃ τοῦ Γκερόλα ἐν «Bessatione».

¹⁵) Τὰ ὀνόματα τῶν ἐνοριῶν διέσωσαν κατάλογοι ἀπογραφῶν ἢ φρουρῶν, οἵοι οἱ τοῦ Καστροφύλακος. Πβλ. προχείρως ἐν Ἀγαθ. Ξηροχάκη, Ἡ Βενετοκρατούμενη Ἀνατολή, Κρήτη καὶ Ἑπτάνησος, Ἀθῆναι 1934, σ. 58-61, 63.

¹⁶) Ἡ τοπωνυμία τόσον τοῦ ποταμοῦ, ὅσον καὶ τοῦ ἐκ τούτου ὀνομασθέντος προαστείου εἶναι παλαιὰ ἀπαντῶσα πρῶτως κατὰ τοὺς ἐνετικὸς χρόνους καὶ ἀσφαλῶς εἶναι ἀραβικῇ.

¹⁷) Τῆς Παναγίας στὴν Χανουτιά παρὰ τὴν Γέργερην Καινουρίου: πβλ. G. Gerola, M.V. IV p. 542 καὶ Στ. Ξανθοῦ διδου, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Κρήτης, «Ἀθηνά», τόμ. ΙΕ' (1903), σ. 143. Ἐνεῖ, ὥς χαρακτηρισμὸς ἱερέως, θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποδίδεται εἰς λειτουργὸν ἐκκλησίας κειμένης ἔξω τῶν τειχῶν. Ἡ Ἁγία Παρασκευὴ τοῦ Κατσαμπᾶ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἔκειτο ἢ ἐν τῷ ὁμωνύμῳ συνοικισμῷ ἢ κατὰ τὴν περιοχὴν τοῦ ποταμοῦ, ἐξ οὗ ἔλαβε τὸ ὄνομα ὁ συνοικισμὸς: δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἡ κατὰ τὸ σημερινὸν Μετόχι Σελόπουλο παλαιὰ μὲ βυζαντινὴν διακόσμησιν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς.

πικοῦ προσδιορισμοῦ, ἀλλὰ ὑπεσήμεαινε καὶ τὴν προστατευτικὴν ἐπὶ τῶν τειχῶν μέριμναν τῆς Ὑπερμάχου Στρατηγοῦ, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα τόσον στενῶς ἐν τῷ βυζαντινῷ κόσμῳ συνεδέθη μὲ ἐπωνυμίας τειχῶν, κάστρον, πυλῶν¹⁸. Καὶ ἀκριβῶς μὲ μίαν τῶν πυλῶν τοῦ βυζαντινοῦ περιβόλου τῶν τειχῶν, τὴν Ὁραϊὰν Πύλιν ἢ Πόρταν, συνεδέθησαν διὰ τῆς ἐπωνυμίας δύο ἄλλαι ἐκκλησίαι, πολὺ πιθανὸν βυζαντιναί, καθ' ὅσον ἡ Ὁραία Πύλη ἐπαυσε πρώτως ὑπάρχουσα ἢ τοῦλάχιστον χρησιμοποιουμένη κατὰ τοὺς ἐνετικὸς χρόνους: ὁ Ἀγ. Νικόλαος στήν Ὁραία Πόρτα καὶ ἡ Παναγία Ὁραιοπυλίτισσα¹⁹. Ἡ πύλη αὕτη εὐρίσκετο κατὰ τὴν πρὸς ἀνατολὰς ἀπόληξιν τοῦ νοτίου τείχους, ἐκεῖ ὅπου τοῦτο ἐκάμπτετο βαῖνον πρὸς τὴν γωνίαν, ὅπου, ὅχι πολὺ μετὰ τὴν ἐνετικὴν ἐγκατάστασιν, ἀνιδρύθη ἡ μεγάλη Μονὴ τοῦ Ἀγ. Φραγκίσκου, καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Πισωτειχιώτισσας, τὴν ἐπωνυμίαν δὲ Ὁραία ἔλαβε βεβαίως κατὰ τὴν τῆς γνωστῆς πύλης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐπωνυμίαν τὴν ὁποίαν οἱ Ἑνετοὶ παρήλλαξαν ὁμοίῳως εἰς *Aurea*, πάλιν κατὰ τὸ ἀνάλογον τῆς Χρυσῆς Πύλης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ καὶ κατ' ἄλλα ἀνάλογα τοῦ ἰδίου αὐτῶν κόσμου²⁰. Ἰσως ἐκ τῆς αὐτῆς πύλης ἔλαβε τὸ ὄνομα ὁ λατινικὸς ναὸς ἢ μᾶλλον παρεκκλήσιον τῆς *S. Maria Formosa*, ὡς θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἰκάσῃ ἀπὸ τὸ παρωνύμιον *Εὐμορφη*, μὲ τὸ ὅποῖον τὴν ἀπεκάλουν οἱ ὀρθόδοξοι²¹.

¹⁸) Οὕτω ἐτιμήθη ὡς Καστρίτισσα, Παλαιοκαστρίτισσα, Πορταίτισσα, Χρυσοκαστρίτισσα, Πυργιώτισσα, Τειχοσώστρα, καὶ μὲ ἄλλα ἀνάλογα ἐπίθετα.

¹⁹) Ἐλέγετο καὶ Πυλίτισσα ἀπλῶς, ἐξ οὗ προήλθεν ἡ σύγχυσις πρὸς ἄλλο ἐπίθετον σχεδὸν ὁμόηχον: Πολίτισσα. Δυστυχῶς τὸ ἐπίθετον παρεδόθη εἰς τοὺς λατινικοὺς καταλόγους τῶν ἐκκλησιῶν παρεμφαμένον· ἀλλὰ περὶ τοῦτου ἀλλαχοῦ διεξοδικώτερον.

²⁰) Πβλ. τὴν μελέτην τοῦ G. Gerola, *Porta Aurea, Porta Aureola*, «Atti del R. Istituto Veneto» 1929. Ἐκεῖ ἐπανωρθώθη τὸ σφάλμα τῆς ἀρχικῆς τοποθετήσεως κατὰ τὴν Sabbionera (M.V. I 113), καθορισθείσης τῆς θέσεως ταύτης εἰς Τρεῖς Καμάρες.

²¹) Θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι ἡ καθολικὴ ἐκκλησία ἰδρύθη κατ' ἀναλογίαν τῆς ἐν Ἑνετίᾳ παλαιᾷ ἐκκλησίας τῆς *S. Maria Formosa*. Ἐν τούτοις ὁ *Cornelius* (Cr. S. II, 21) σαφῶς μαρτυρεῖ: «In Cretam igitur ignoto mihi anno impulsus Jesuitae Ecclesiam Sanctae Mariae Formosae, quae de iure erat Patriarchalis Constantinopolitanae mensae, primum obtinuerunt...» Ἡ ἐκκλησία λοιπὸν ἦτο παλαιὰ Βυζαντινὴ, ἐξηρητημένη ἐκ τοῦ Πατριαρχείου καὶ ἐχρησιμοποιήθη ἀπλῶς ὑπὸ τῶν Ἰησουϊτῶν· οὕτω ἐριμνηνεύεται ἡ ὀνομασία. *Εὐμορφη*, πολὺ πιθανὸν προελθοῦσα ἐκ τῆς θέσεώς της παρὰ τὴν Ὁραϊὰν Πύλιν, ὀνομασία τὴν ὁποίαν οἱ Ἰησουῖται μετέφεραν εἰς *Formosa* κατὰ τὸ Ἑνετικὸν ἀνάλογον. Τὸ παρεκκλήσιον θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναγνωρισθῇ εἰς τὰ ὑπάρχοντα λείψανα

Ἐν ἡ Ὁραία Πύλη ἦτο ἡ αὐτὴ μετὰ τὴν ἀναφερομένην ἤδη εἰς παλαιὰ ἐνετικά ἔγγραφα μετὰ τὸ ἑλληνικὸν αὐτῆς ὄνομα *Porta Palea*, τῆς ὁποίας, ἀπὸ μακροῦ κλειστῆς οὐσῆς, ζητεῖται τὸ ἀνοίγμα κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα πρὸς καλυτέραν ἐξυπηρέτησιν τῆς μετὰ τῆς ὑπαίθρου ἐπικοινωνίας²², δὲν γνωρίζομεν. Χαρακτηριστικὸν ὅμως εἶναι τὸ ὄνομα, τὸ ὁποῖον θὰ προσηγορεύετο μᾶλλον πρὸς πύλην παλαιότερας ὁχυρώσεως, ἴσως βυζαντινῆς, παρὰ εἰς πύλην τῆς τότε ἀκόμῃ προσφατοῦ ἐνετικῆς ὁχυρώσεως.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι ὁ χαρακτήρ τῆς πόλεως διетήρησε τὴν μορφήν κάστρου μετὰ τῶν ἐξωτερικῶν αὐτοῦ βούργων, διατηροῦντος, ἐν μέρει τοὐλάχιστον, περίβολον τειχῶν μετὰ πυλῶν, τῶν ὁποίων δύο ἢ τρεῖς — τὸ Ἐξώπορτον, ἡ Ὁραία Πύλη καὶ ἡ Πικρὴ Πόρτα, (αἱ δύο τελευταῖαι ἴσως ταυτιζόμεναι) — ἀναφέρονται ῥητῶς. Τὸ τελευταῖον τοῦτο σημεῖον δὲν φέρει ὥς πιθανὸν ὅτι οἱ χαρακτηρισμοὶ τῶν βούργων καὶ τοῦ κάστρου παρέμειναν ὑπάρχοντες καὶ μετὰ τὴν καθάραισιν τοῦ ἀραβικοῦ τείχους, τῶν τοπικῶν ὥς πρὸς τὰ τείχη προσδιορισμῶν διδομένων κατὰ τὰ παλαιότερα, ἤδη ὅμως ἐκλιπόντα, ὁροθέσια. Ἡ ὀνομασία Ὁραία Πύλη κατὰ τὴν πύλην τῆς Βασιλίδος τῶν πόλεων θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐδόθῃ κατὰ τὴν ἀραβοκρατίαν, πολὺ ὀλιγώτερον δὲ μετὰ ταύτην, ἂν ὁ περίβολος μετὰ τῶν τειχῶν εἶχε τελείως ἐκλείψει. Πολὺ πιθανώτερον παρουσιάζεται ὅτι μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ σχεδίου τοῦ Νικηφόρου διὰ τὴν μεταφορὴν τῆς πόλεως οἱ κάτοικοι ἔσπευσαν νὰ χρησιμοποιήσουν τὰ ὑπολείμματα τῶν ἀραβικῶν τειχῶν καὶ νὰ συμπληρώσουν, ὅσον ἦτο δυνατόν, τὸν περίβολον, ἀφοῦ μάλιστα ὁ κίνδυνος νέων ἀραβικῶν καὶ γενικώτερον πειρατικῶν ἐπιδρομῶν, ὥς ἦτο ἐκτεθειμένη ἡ πόλις παρὰ τὴν θάλασσαν, ἦτο καταφανής. Ὅταν τοσοῦτον ἰσχυρὸς περίβολος περιέβαλλε τὸ ἐκ φύσεως ὁχυρὸν Τέμενος, ὁ Χάνδαξ δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἔμενε ὅλως ἀνοχύρωτος. Ἐν δὲν ὑπῆρχε μία τοιαύτη ὁχύρωσις, θὰ ἦτο ἀδύνατον διὰ τοὺς Γενουάτας, οἵτινες μόλις ἔτος ὑπῆρξαν κύριοι τῆς πόλεως, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἤδη τὸ 1207 ἐξεβλήθησαν πρὸς τὴν ὑπαίθρου ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν, νὰ οἰκοδομήσουν συνεχῇ ζώνην τειχῶν²³. Ἡ ὑπὸ τοῦ Γκερόλα προσαγομένη

ὁπισθεν τοῦ παλαιοῦ τείχους, ἐντὸς τοῦ ἐνετικοῦ μεγάρου, ὅπου σήμερον ἡ ἰδιοκτησία Μαμαλάκη.

²²) H i p. N o i r e t, Documents inedits, σ. 399. Ἡ πύλη αὕτη εἶναι φαίνεται ἐκείνη, διὰ τὴν ὁποίαν δίδεται τὸ 1458 ἐντολὴ νὰ ἀνοιχθῇ ὑπὸ τὸν ὄρον τῆς συνεχοῦς φρουρήσεως.

²³) G. G e r o l a, M. V. I, 105. Ὁ ἐνετολόγος παραδέχεται τὴν ὑπὸ τοῦ γενοῦατοῦ πειρατοῦ ἐναρξιν τῆς ὁχυρώσεως τοῦ φρουρίου, διὰ τὴν ὁποίαν παρατηρεῖ ὅτι δὲν ὑπάρχουν θετικαὶ ἀποδείξεις.

μαρτυρία τοῦ ἐνετοῦ χρονογράφου, τὴν ὁποίαν ἀνωτέρω παρεθέσαμεν, βεβαιοῦσα τὸ ἀτείχιστον τῆς πόλεως κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Γενουατῶν κατάληψιν, καὶ ὑστερογενὲς εἶναι καὶ ἀναξιόπιστος: ὁ περιβόλος ἀποδεικνύεται ὑπάρχων κατὰ τὸ 1213 συνεχῆς, ὥστε νὰ μὴν ἐπιτρέπη τὴν ἐλευθέραν διάβασιν, καίτοι βεβαίως οὐχὶ σημαντικός, ἀφοῦ κατὰ τὸ πρᾶξικόπημα τῆς καταλήψεως τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Μάρκου Σανούτου ὁ πρῶτος δούκας Ἰάκωβος Τιέπολος ἠναγκάσθη, διὰ νὰ διαφύγῃ, νὰ κατέλθῃ ἐνδεδυσμένος γυναικεῖα διὰ σχοινίου τὰ τείχη, καταφυγὼν δὲ εἰς τὸ Τέμενος ἠδυνήθη κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος νὰ γίνῃ ἐκ νέου κύριος τῆς πόλεως νύκτωρ ἀναρριχηθεὶς διὰ κλιμάκων εἰς τὰ τείχη²⁴, εἶναι δὲ ζήτημα ἂν οἱ ὀλιγάρημοι Ἐνετοὶ ἄποικοι θὰ ἠδύναντο νὰ δημιουργήσουν τοιοῦτον περιβόλον ἐντὸς διετίας — διότι προηγουμένως ἀπὸ τοῦ 1207 ἕως τοῦ 1211 διατελοῦντες εἰς δεινὸν ἀγῶνα πρὸς τοὺς Γενουάτας καὶ τοὺς ἐπιχωρίους, καὶ τῆς ὑπαίθρου δεσποζομένης εἰσέτι ὑπὸ τοῦ ἀντιπάλου, δὲν θὰ εἶχον τὴν τοιαύτην δυνατότητα — ὅταν εἶναι γνωστὸν πόσον μακρὸν διάστημα ἐχρειάσθησαν διὰ τὴν συμπλήρωσιν καὶ ἐνίσχυσιν τῶν τειχῶν τούτων. Ἡ μαρτυρία τοῦ χρονογράφου θὰ ἀφεώρᾳ μᾶλλον εἰς τὴν εὐχερῇ κατάληψιν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Γενουατῶν λόγῳ ἐλλείψεως σημαντικῆς ὀχυρώσεως. Βυζαντιναὶ ὅμως μαρτυρίαι²⁵ ἀποδίδουν τὴν εὐκολον ἐπιτυχίαν εἰς ἄλλους λόγους καὶ μάλιστα εἰς τὸν δόλον.

Ὡς συμπέρασμα τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων θὰ ἠδύνατο νὰ συγχεφαλαιωθῇ ὡς ἑξῆς ἡ ἱστορία τῆς παλαιότερας ὀχυρώσεως τοῦ Χάνδακος. Ἡ κατακρήμνις τῶν ἀραβικῶν τειχῶν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκά δὲν ὑπῆρξεν ὀλοκληρωτικὴ καὶ προέβη μέχρις ἀχρηστεύσεως τῶν ὡς ὀχυρωματικῆς ζώνης. Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ σχεδίου τῆς μεταφορᾶς τῆς πόλεως κατὰ τὴν β' Βυζαντινὴν Περίοδον ἡ ἀνάγκη ὥθησεν εἰς τὴν πρόχειρον μὲν, ἀλλὰ ἀρκοῦσαν δι' ἄμεσον ἄμυναν τῆς πόλεως νέαν ὀχύρωσιν, χρησιμοποιηθέντων ὡς πυργῶν τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ ἀραβικοῦ τείχους. Τὰ τείχη ταῦτα ἔλαβον οὐσιωδῶς τὴν μορφήν ἢ ὁποία διετηρήθη καὶ κατὰ τοὺς παλαιότερους ἐνετικούς χρόνους, συνεχοῦς καμπυλομένης ζώνης ἐνισχυομένης κατὰ πυκνὰ διαστήματα ὑπὸ τετραγώνων πυργίσκων, καὶ ἠκολούθησαν τὴν γραμμὴν τῶν ἀρα-

²⁴) De Monacis, Chronicon, 154.—Gerola, M.V. I, 105.

²⁵) Νικῆτας Χωνιάτης, 843: "Ὅθεν πειραταὶ τινες Γενουάται, περιμήματα ἀνδρῶν καὶ ἀμβλώματα, οὐ κατὰ τοῦτο μὲν τινος ὑπερφέροντες, κατὰ δ' ἐκείνο τὰ δεύτερα φέροντες, ἀλλ' ἀπανταχῇ πονηρῶς πράττοντες καὶ δυσδαιμόνως, στρογγύλων πέντε νηῶν εὐπορήσαντες καὶ σκάφη τριῖσποτα κατηρηκότες πρὸς τοῖς εἰκοσι τέσσαρα ἐς τὴν Κρήτην διαπλωτίζονται. Καὶ πλάσσαντες τοὺς ἐμπόρους, εἰτα ἐπιθέμενοι ὡς πολέμοι, τῆς νήσου ξυμπάσης κατέλαχσαν εὐμαρτέατα.

βικῶν τειχῶν καὶ τοῦ χάνδακος. Ἡ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς βοῦργους, οἱ ὅποιοι, ἀποτελοῦντες ἀρχικῶς δύο χωριστὰ συγκροτήματα, βαθμηδὸν συνηνώθησαν εἰς σχεδὸν συνεχῆ ζώνην περιλαμβάνουσαν ὁλόκληρον τὸ νότιον κράσπεδον τῆς πόλεως καὶ ἀργότερον ἐξαρχητρίζοντο ὡς παλαιοὶ βοῦργοι, ἐγένετο διὰ μιᾶς κυρίας πύλης, ἥ ὁποία προφανῶς ἔκειτο εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν, ὅπου ἀργότερον τὸ ἀποκαλούμενον *Voltone*, καὶ ὀνομάζετο Ἐξώπορτον, ἂν κρινῇ δέ τις ἀπὸ πρῶτον μαρτυρίαν τοῦ 13ου αἰῶνος, καὶ Πόρτα τοῦ Κάστρου²⁶, δι' ἐτέρας πύλης κατὰ τὴν ΝΑ ἀπόληξιν τοῦ χερσαίου τείχους, ἀποκαλουμένης κατὰ τὴν γνωστὴν πύλην τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ὁραίας²⁷, ἵσως αὐτῆς ἐκείνης τῆς ἀργότερον ὀνομαζομένης Παλαιᾶς, πιθανῶς δὲ καὶ διὰ τρίτης μικροτέρας καὶ δευτερευούσης κατὰ τὴν ΝΑ πλευράν, ἵσως οὐχὶ διαφόρου ἐκείνης ἡ ὁποία εἰς ἔγγραφον τοῦ 1281 καλεῖται *Porta Parva*²⁸. Ἐν κατόπιν τούτων ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ἡ παλαιοτάτη ἐνετικὴ ὁχύρωσις περιορίσθῃ κυρίως εἰς συμπλήρωσιν καὶ ἐνίσχυσιν τῆς ὑπαρχούσης βυζαντινῆς, δύναται νὰ στηριχθῇ, ἡ μνεῖα ἐν τῷ αὐτῷ παλαιῷ ἔγγραφῳ τοῦ XIII αἰ., τοῦ ὁποίου τὸ πρότυπον ἀνήγεται εἰς τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐνετικῆς ἐγκαταστάσεως, τῆς *Porta Ripae Maris* θὰ προσέθετε μίαν ἀκόμη πύλην ἐπικοινωνίας μὲ τὸν λιμένα, βεβαίως ἐκείνην, ἡ ὁποία ἀκολούθως ἐξελιχθῇ εἰς τὴν Πόρτα τοῦ Μόλου.

Τῶν τειχῶν τούτων θὰ ἠδύναντο ἐπομένως νὰ ἀναζητηθοῦν λείψανα εἰς τὸ μέχρως ἡμῶν διασωθὲν παλαιὸν τεῖχος τῆς πόλεως, ἰδίως κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτοῦ πλευράν, ὅπου αἱ ἀλληλοδιάδοχοι προσθῆκαι καὶ μεταποιήσεις δὲν τοῦ ἐξηφάνισαν τὴν ἀρχικὴν λίαν ἀρχαίῃν ὕψιν. Δυστυχῶς σήμερον σφίζεται τῆς ἐσωτερικῆς ταύτης πλευρᾶς πολλὴ μι-

²⁶) G. Gerola, M.V. I, 105: Πρόκειται περὶ κρητικοῦ καπιτουλαρίου, τοῦ ὁποίου ἀναγομένου εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ XIII αἰ. διεσώθη μεταποιήσις τοῦ τέλους τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος (L. Gerland, *Das Archiv des Herzogs von Kandia*, Strassburg 1899, σ. 84).

²⁷) Ἡ Ὁραία Πύλη ἔκειτο, ὡς γνωστόν, παρὰ τὸ Νεώριον κατὰ τὸ Χρυσοῦν Κέρας. Παρὰ ταύτην εὐρίσκετο ὁ πύργος ἀπὸ τὸν ὅποιον ἡρωϊκώτατα ἡμύνθη κατὰ τὴν ἄλωσιν τὸ πλήρωμα τοῦ κρητικοῦ πλοίου: Ξανθοῦ δίδου, Ἐνετοκρατία σ. 111.

²⁸) Βεβαίως δὲν δυνάμεθα νὰ εἰμεθα τελείως βέβαιοι, ὅτι ἡ *Porta Parva* ἦτο διάφορος τῆς ἀλλαχοῦ ἀναφερομένης *Palea*. Ὑπὲρ τούτου θὰ ἦτο, ἂν ἡ τελευταία συνέπιπτε μὲ τὴν Ὁραϊάν Πύλην, τῆς ὁποίας τὸ ἐπικρατοῦν ὄνομα δὲν θὰ ἐπέτρεπε παράλληλον χρησιμοποίησιν τοῦ ὀνόματος *Parva*, ἐκτὸς ἂν τοῦτο ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ἀπλοῦς ἐπιθετικὸς προσδιορισμός. Τὸ ἔγγραφον ἐν *Catactico ecclesiarum et monasteriorum*. V.A.S: Archivio del Duca, busta V.b καὶ V.B.M: Lat. IX, 179.

κρὸν τμήμα, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν νὰ μορφώσῃ τις ἀκριβῆ ἐπὶ τοῦ προκειμένου γνώμην.

Ὁ βυζαντινὸς περίβολος βεβαίως οὔτε ὑψηλὸς ἦτο, οὔτε σημαντικοῦ πάχους, ἀμφίβολον δὲ εἶναι ἂν ἦτο συνεχὴς ἢ προστατεύουσα τοῦτο τάφρος καὶ ἀναμφισβητήτως τὸ τεῖχος παρουσίαζε σοβαρὰ μειονεκτήματα λόγῳ τῶν ὁποίων, ἰδίως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς βυζαντινῆς περιόδου, δὲν ὑπελογίζετο ὡς ἀποτελοῦν σοβαρὰν ἀμυναν τῆς πόλεως. Πιθανῶς τοῦτο νὰ ὑπεβλήθησεν τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Γενουατῶν, συνδυαζομένου καὶ τοῦ δόλου. Οἱ τοιαύτην προσοχὴν εἰς τὴν ῥαγδαίαν ὀχύρωσιν τῆς νήσου δόντες Γενουαῖται ἀναμφίβολως ἐνίσχυσαν καὶ συνεπλήρωσαν τὰ τεῖχη, ἀλλὰ καὶ οὕτω ταῦτα ἐλλείψει χρόνου δὲν ἀπέκτησαν ἀξίαν λόγου ὀχυρωματικὴν ἀξίαν καὶ οἱ Ἐνετοὶ ἐνθὺς ἅμα τῇ ἐγκαταστάσει τῶν λαμβάνουν προνόμιον ἐκτελέσεως ἔργων ἐπισκευῆς καὶ μερικῆς οἰκοδομῆς τῶν τειχῶν, ἐκβαθύνσεως καὶ συμπληρώσεως τῶν τάφρων²⁹. Ἀλλὰ ἐπὶ πολλὰ εἰσέτι ἔτη τὰ τεῖχη τῆς πόλεως πᾶν ἄλλο εἶναι ἢ ἰσχυρὰ καὶ, συντελούντων τῶν σεισμῶν, ἐμφανίζουσιν χάσματα μέσῳ τῶν ὁποίων, ὡς ἀναφέρει ἔγγραφον τοῦ 1390, «*quilibet intrare poterat et exire ad libitum suum absque obstaculo alicuius*»³⁰.

Β'. ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΤΙΝΑ ΕΙΣ ΤΑ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΕΩΣ ΤΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ ΧΑΝΙΑ
(Πβλ. Ε.Ε.Κ.Σ. 1940. 227 κ.εξ.)

Εἰς ὅσα ἄλλοτε περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ ὀνόματος τῆς πόλεως Χανιά ἔγραψα εἶναι ἀνάγκη νὰ προσθέσω τὰ ἀκόλουθα, τὰ ὁποῖα ἐνισχύουν ἔτι μᾶλλον τὴν τότε προταθεῖσαν ὑπόθεσιν. Ὑπεστηρίχθη ὅτι, ἐφ' ὅσον ὑπῆρχε μεμαρτυρημένον τοπωνύμιον Ἰαχάνια κώμη — ὁ τύπος οὗτος ἐπροτιμήθη δι' ὀρισμένους λόγους τοῦ ἐπίσης δυναμένου νὰ ἀποκατασταθῇ Ἰαχάνια κώμη — κατὰ τὴν περιοχὴν τῆς ἀρχαίας Κυδωνίας, ἢ ἐπιβίωσις τούτου εἰς τὸ σημερινὸν Χανιά, μεσολαβοῦντος τοῦ καθ' ὑπόθεσιν ὑπὸ τῶν Ἀράβων διαμορφωθέντος Al-hanīm ἐκ τοῦ ἀρχαίου τοπωνυμίου διὰ τὸ ἀραβοφανὲς τούτου, ἐνεφάνιζε πολὺ μεγαλυτέραν πιθανότητα ἀπὸ οἰανδήποτε ἄλλην προέλευσιν τοῦ ὀνόματος. Ἡ ἀπόδοσις τοῦ χωρισθέντος ὡς ἄρθρου α ἰ διὰ τοῦ λ α καὶ τ ᾱ εἰς τοὺς τύπους L a C a n i a ἢ L a C a

²⁹) G. Gerola, M.V. I, 106.

³⁰) G. Gerola, αὐτόθι 107. V.A.S.: Archivio del Duca, Atti antichi, II.

π e a καὶ τὰ Χ α ν ι ᾶ φαίνεται ἐντελῶς φυσική³¹. Παρεδέχθη καθ' ὑπόθεσιν τὸν προελληνικὸν χαρακτῆρα τοῦ τύπου Ἀλχανία, συνδέσας τοῦτον μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἐν Κρήτῃ καὶ Κύπρῳ λατρευνθέντος θεοῦ Βαλχανοῦ ἢ Βελχανοῦ, ἀλλὰ ἐλλείπει στοιχείων περιορισθῆναι νὰ τονίσω μόνον τὴν πιθανότητα τῆς ὑποθέσεως ταύτης ἐξ ἀναλόγων.

Διὰ τῶν ἀκολουθῶν προσαγομένων νεωτέρων στοιχείων, προελθόντων ἐξ ἐνετικῶν πηγῶν καὶ τῆς προσφίτου ἀρχαιολογικῆς ἐρεῖνης, ἐπιβεβαιοῦνται κυρίως ἀφ' ἐνὸς ἡ ὑπαρξίς κατὰ τὴν περιοχὴν ἀκριβῶς Χανίων-Σούδας ἀρχαίας πόλεως Βαλχανίας ἢ Βουλκανίας, σχετιζόμενης κατὰ τὴν παράδοσιν μὲ τὸν Μίνωα καὶ τὴν λατρείαν τοῦ προελληνικοῦ θεοῦ Βελχανοῦ, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ κατὰ τὴν σημερινὴν πόλιν Χανιά ὑπαρξίς μινωικοῦ συνοικισμοῦ τοῦλάχιστον ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς μεσομινωϊκῆς περιόδου, συνοικισμοῦ εἰς τὸν ὁποῖον θὰ ἔδει νὰ ἀποδοθῇ τὸ προελληνικῆς μορφῆς ὄνομα.

Ὅτι οἱ Ἑνετοὶ καὶ ἐπίσης ἄλλοι Ἰταλοὶ ἀντλοῦντες ἐκ πηγῶν ἀγνώστων ἡμῖν καὶ ἴσως διὰ παντὸς ἀπολεσθεῖσιν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἐπιβιούσης ἔτι παραδόσεως, παρέδωκαν εἰς ἡμᾶς περὶ ἀρχαίων πόλεων ἄλλοθεν ἀγνώστων εἶναι γνωστόν. Οὕτω μᾶς παρεδόθησαν τὰ ὀνόματα Σφήκιον ἢ Σφηκία, Φελινούς, Ἀμύκλα, Κρηναία—ταυτιζομένη

³¹) Πιθανὸν κατὰ τὴν ἀραβοκρατίαν θὰ ἤκούετο παραλλήλως μὲ τὸν ἐξαραβισθέντα τύπον ὁ παλαιὸς Ἀλχανία ἢ ἤδη Ἀλχανιά ἢ ἴσως κερχωρισμένως Ἀλ Χανιά. Πολὺ ἐνδιαφέρουσα διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ ἀρχαίου ὀνόματος καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἑνετοκρατίας εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ Thevet μνεῖα τύπου A l q u e n e e : βλ. P a s h l e y, Travels in Crete I p. 2, n. 2: «The old traveller Thevet, Cosmographie de Levant, fol. 28, ed. Anvers. 1556, calls the city A l q u e n e e, a name derived from the sound of a l l a Canea, which he may have heard uttered by Venetians». Φυσικὰ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Pashley δὲν ἐμφανίζεται ὡς πιθανή μεθ' ὅσα ἐλέχθησαν σχετικῶς μὲ τὸ παλαιὸν ὄνομα Ἀλχανία. Οὕτω δυνάμεθα ὑποθετικῶς νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὴν ἐξῆς σειρὰν διαδοχῆς τύπων: F^α λ χ α ν ο υ ἢ μᾶλλον F^α λ χ α ν ν α — κατὰ τὰ τόσα ἄλλα προελληνικά εἰς-ν α, πβλ. Ρίθυμνα —, ὡς τὸ προελληνικὸν ὄνομα, F α λ χ α ν ῖ α καὶ εἴτα Ἀ λ χ α ν ῖ α κ ὠ μ η καὶ ἁπλῶς Ἀ λ χ α ν ῖ α, ὡς τὸ προελθὸν διὰ τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῆς καταλήξεως καὶ σταθεροποιήσεως τοῦ ἡμιφώνου φθόγγου ὄνομα, ἀκολουθῶν τὸ ἐξαραβισθὲν A l h a n i m παραλλήλως μὲ τὸ ἐπιβιοῦν Ἀ λ χ α ν ῖ α ἢ ἤδη Ἀ λ Χ α ν ῖ α, διαμορφωθὲν διὰ διαχωρισμοῦ ὡς ἀραβικοῦ προθέματος τῆς πρώτης συλλαβῆς, καὶ μετὰ τοῦτο, διὰ μεταφράσεως τοῦ ἄρθρου, συντελούσης τῆς ἀποδοθείσης εἰς τὸ ἐξαραβισθὲν ὄνομα σημασίας, τὰ Χ α ν ι ᾶ, συνεχισθὲν καὶ μέχρι σήμερον παραλλήλως μὲ τὸν ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν διὰ μεταφράσεως τοῦ ἄρθρου a l εἰς l a δημιουργηθέντα τύπον L a C a n i a (οὕτω ἀναφέρεται ἡ ἀποκρία τῶν Ἑνετῶν τοῦ 1252 ἐν Cronaca Veneziana· βλ. P a s h l e y, αὐτ. p. 4 n. 4) καὶ L a C a n e a, ἐξ οὗ τὸ γαλλικὸν L a C a n e e. Φυσικὰ δὲν ἐξενίσκει ἡ ἐμφάνισις εἰς τὰ λατινικά κείμενα τῶν Ἑνετῶν τοῦ ἀνάρθρου τύπου O n i a.

μὲ τὴν Συτίαν—Σίκανδρος, ὡς ἄλλο ὄνομα τῆς πόλεως Πυλωροῦ κ.ἄ.³³ Παραλλήλως ἐγένετο ὑπὸ τῶν λογίων Ἱταλῶν τοποθέτησις ἀρχαίων πόλεων εἰς τόπους ἐρειπίων καὶ εἰς περιπτώσεις ἐνίοτε, καθ' ὥς αἱ πηγαι τὰς ὁποίας διαθέτομεν σιγοῦν ἢ ἀόριστον μόνον παρέχουν ἐνδείξιν, τοποθέτησις ἀποδειχθεῖσα ἐνίοτε διὰ νεωστὶ προκυψασῶν ἀρχαιολογικῶν ἐνδείξεων, ἐπιγραφικῶν ἢ ἄλλων, ἐπιτυχής. Ταῦτα μᾶς φέρουν νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ἤντιλουν ἐκ πηγῶν ἢ ἐσθηρίζοντο ἐπὶ ἐνδείξεων ἔκτοτε ἀφανισθεισῶν ἢ λανθανουσῶν. Καὶ τοῦτο συνεπάγεται, ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ κρίνωνται ἐκ τῶν προτέρων ὡς ἀναξιόπιστοι, καὶ μάλιστα ἀβασανίστως, ἐνετικαὶ μαρτυρίαι. Λίαν χαρακτηριστικὸν παράδειγμα εἶναι τὸ τῆς προκειμένης περιπτώσεως: ὁ ἐνετὸς χρονικογράφος τῆς ἀρχῆς τοῦ ΙΖ' αἰ. Ἀ ν δ ρ έ α ς Κ ό ρ ν ε ρ ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ἑκατὸν πόλεων τῆς Κρήτης, τὸν ὁποῖον παρεισάγει, περιλαμβάνει πόλιν «*Wleania, a Minos aedificatam in mare, in qua Wleanium praeclaro cultu incolae venerabantur*»³⁴. Πόθεν ἠρώσθη τὴν πληροφορίαν ταύτην δὲν γνωρίζομεν, ἀλλὰ ἡ διατύπωσις φαίνεται ὅτι παρελήφθη ἀπὸ ἀξιόλογον ἀρχαίαν πηγὴν: διασφρίζει τύπον ὄντως προελληνικὸν τοῦ ὀνόματος διατηροῦντα φωνητικὸν σύμπλεγμα μὲ ἡμίφωνον μὴ δηλωθέντα φθόγγον, ὁ ὁποῖος πράγματι ὑπῆρχεν ἐν τῷ ὀνόματι Βελχανὸς-Βαλχανὸς-Vulcanus, ἐξ οὗ καὶ ἡ κινητικὴ παραλλαγή τοῦ τύπου³⁵. Καὶ ὁ προελληνικὸς οὗτος τύπος διακαίολογεῖται πλήρως ἐκ τῆς μνείας τῆς ἰδρύσεως τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Μίνως καὶ τῆς ἐν αὐτῇ λατρείας τοῦ σήμερον καθολικῶς ἀναγνωριζομένου ὡς προελληνικοῦ θεοῦ τοῦ αἰγαιακοῦ κύκλου³⁶.

³³) Ὁ Χριστόφορος Μποντελμόντι, ὁ Ἀνδρέας Κόρνερ, ὁ Κορονέλλι κ.ἄ. μᾶς παρέδωσαν τοιαῦτα ὀνόματα, περὶ τινῶν τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ λόγος εἰς προσεχῆ δημοσιεύματα.

³⁴) Fl a m. C o r n e l i n s, *Creta Sacra*, I, 117 κ.ἑξ. Ἡ πόλις ἐν σ. 124 (I,XXXIV).

³⁵) Διὰ τὴν σχέσιν τῶν τύπων *Βελχανὸς*-*Βαλχανὸς* ἐγένετο λόγος ἐν τῇ προμνησθείσῃ μελέτῃ μου (πβλ. *Φαλχάνιος*, (I.D.I, 86). Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι τὸ συγγενὲς ὄνομα τυρρηνικοῦ θεοῦ *Velxans* ἐξειλίχθη εἰς τοὺς λατινικοὺς τύπους *Volcanus* καὶ *Vulcanus*. Οἱ τύποι οὗτοι ἀποδεικνύουν τὸ κινητικὸν τοῦ ἡμιφώνου φθόγγου. Ἀλλὰ εἶναι ἀξιοσημείωτος ἡ παρὰ τῷ ἐνετῷ χρονικογράφῳ διατήρησις τοῦ δυσπροφέρετου συμπλέγματος *Wlc*, ἐξ ἧς καταφαίνεται ἡ ἀρχαία τοῦ τύπου τούτου παράδοσις. Διὰ τὴν προέλευσιν τοῦ *Vulcanus* ἐκ τοῦ *Velxans* πβλ. *W. Schulze, Zur Geschichte der lateinischen Eigennamen*, σ. 391.

³⁶) Πβλ. *M. Nilsson, Minoan and Mycenaean Religion*, Lund 1927, p. 481. Ὁ *Pauli* ἐν τῷ ἄρθρῳ τοῦ ἐν *Roscher's Lexicon d. Mythologie: Velxans*, ὑποστηρίζει τὸν πελασγικὸν χαρακτηριστὸν τοῦ τυρρηνικοῦ θεοῦ καὶ τὰς σχέσεις του τὸσον μὲ τὴν πρόσω *Ἀσίαν*, ὅσον καὶ μὲ τὴν Κρήτην, ὅπου

Τὰ ἀνωτέρω εἶναι ἀπολύτως σύμφωνα μὲ τὴν ἡμετέραν περὶ πόλεως Ἀλχανίας ὑπόθεσιν καὶ ὥς περαιτέρω ἐπικύρωσις ἔρχεται ἡ παρατήρησις, ὅτι ἡ πόλις *W l c a n i a* ἀναφέρεται ὥς κειμένη *a r u d m a r e* καὶ ὅτι, ὥς ἐκ τῆς σειρᾶς, τὴν ὁποίαν ἔχει ἐν τῷ καταλόγῳ ἡ πόλις, συνάγεται, συμπεριελαμβάνετο μεταξὺ τῶν δυτικῶν πόλεων τῆς νήσου⁸⁶. Ἐπὶ τοῦ καταλόγου τοῦ Κόρνερ ὁ κοσμογράφος *C o r o n e l l i* περιέλαβε τὴν πόλιν ταύτην, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα ἀναγράφει ὑπὸ τὸν τύπον *V u l c a n i a*, εἰς τὰς ὑπὸ τοποθέτησιν ἀρχαίας πόλεις, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν ἀνέγραψε κύκλῳ τοῦ χάρτου του, *grosso modo*, κατὰ τὴν περιοχὴν τῆς νήσου, ὅπου ἐπίστευεν ὅτι πάλαι ἔκειτο⁸⁷. Ἀναμφιβόλως δὲν ἠδύνατο νὰ προσδιορίσῃ ἀκριβῶς τὴν θέσιν ταύτης, διότι ἄλλως θὰ ἀνέγραφε τὸ ὄνομά της ἐπὶ τοῦ χάρτου, ἀλλὰ ἐκ τῆς θέσεως τοῦ ὀνόματος κύκλῳ φαίνεται μᾶλλον ὅτι εἶχε λόγους νὰ πιστεύῃ, ὅτι ἔκειτο κατὰ τὴν δυτικὴν Κρήτην καὶ μᾶλλον κατὰ τὴν περιοχὴν τοῦ Ἀποκορώνου. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ χάρτου τούτου ταύτισις τῆς *V u l c a n i a* μὲ τὸ *Χ α λ κ η τ ὁ ρ ι ο ν*, ὥς δυναμένη νὰ παράσχῃ ἔστω ἀσθενῇ πως ἔνδειξιν ἀκριβεστέρας τοποθετήσεως, ἔνδειξιν εὐπρόσδεκτον καθ' ὅσον ἐπικυροῖ πλήρως τὴν ἐξενεχθεῖσαν ὑπόθεσιν.

Ἡ παρὰ Στεφάνῳ μνημονευομένη ἀρχαία πόλις Χαλκητόριον, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι ἐκαλοῦντο Χαλκήτορες, δὲν τοποθετεῖται ἐπὶ τῆς

ἐμφανίζεται ὥς Βελχανός. Ἰδιαιτέρως τονίζει τὴν ἐκ τοῦ *F e l x a n s* προέλευσιν τοῦ *V o l c a n u s* ἢ *V u l c a n u s*.

⁸⁶) Δέον νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐν τῷ καταλόγῳ τοῦ Κόρνερ ἡ ἀκολουθουμένη σειρά τῶν πόλεων εἶναι ἡ ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς νήσου πρὸς τὸ δυτικόν, οὐχὶ ὅμως ἀπολύτως αὐστηρά καὶ, ἐννοεῖται, κατὰ τὴν ὑποθετικὴν θέσιν τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Ἑνετὸς χρονικογράφος, ἐνίοτε μάλιστα διὰ λόγους πᾶν ἄλλο ἢ ἀποδεικτικούς, εἰς τὰς ἀρχαίας πόλεις. Ἀπὸ τοῦ ἀριθμοῦ *I, II* ἔχει ἤδη προχωρήσει εἰς τὴν περιοχὴν τῆς δυτικῆς Κρήτης, ὥστε ἡ *W l c a n i a* ὑπὸ ἀριθμὸν *I, XXXIV* θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετῇται κατὰ τὸν νομὸν Χανίων. Δυστυχῶς τοῦτο δὲν δύναται νὰ κριθῇ ὡς ἀσφαλές, καθ' ὅσον εἰς τὸ τέλος τοῦ καταλόγου ἀνεγράφησαν αἱ πόλεις τῶν ὁποίων δὲν ἠδύνατο νὰ καθορισθῇ ἡ θέσις καὶ προφανῶς ἡ *W l c a n i a* ἀναγράφεται περίπου εἰς τὸ μεταίχμιον τῶν δύο, ἄλλως μὴ σαφῶς διαχωριζομένων, τμημάτων.

⁸⁷) Τὸν χάρτην ἰδὲ παρὰ *G e r o l a*, *M. V.* Vol. *I*. Αἱ δέλτοι τῶν πόλεων περιελήφθησαν μεταξὺ τοῦ φυλλώματος καὶ τῶν κλάδων ἐρπυζόντων βλαστῶν φρυγμένων ἐκ τοῦ κεντρικοῦ ὑπὸ τὴν Κρήτην οἰκισήμου τοῦ καρδινάλιου *d' E s t r e e s*, εἰς τὸν ὁποῖον ἀφιεροῦται ὁ χάρτης, καὶ κυκλούντων ἐκατέρωθεν τὴν νήσον μέχρι συναντήσεως τῶν κορυφῶν των κατὰ τὸ μέσον. Τὰ ὀνόματα εἶναι κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν τοῦ καταλόγου τοῦ Κόρνερ καὶ μὲ τὴν αὐτὴν ἀρίθμησην, ἡ ἀνατολικὴ δὲ ὁμάς τούτων χωρίζεται ἀπὸ τῆς δυτικῆς κατὰ τοὺς ἀριθμοὺς *L—L, I*.

Κρήτης ἀκριβέστερον³⁸, πολὺ πιθανὸν ὅμως θὰ ἔκειτο κατὰ τὴν φημιζομένην ὡς χαλκοπαραγωγὸν περιοχὴν τοῦ ὄρους Βερεκύνθου (σημ. ὄρη Μαλάξας, κατὰ τὸν μυχὸν τῆς Σοῦδας)³⁹. Ἡ τοποθέτησις αὕτη γίνεται μᾶλλον πιθανή ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι Χαλκήτορες ὀνομάζοντο καὶ οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως Χαλκητόριον τοῦ ὄρους Γρίου οὐχὶ μακρὰν τῆς Μιλήτου, ἀκριβῶς κατὰ τὴν καλουμένην Βερεκυνθίαν περιοχὴν, ὅπου οἱ Βερεκύνθαι ἐφημίζοντο ὡς χαλκουργοί. Ἡ ἀξία σημειώσεως εἶναι ἡ παρουσία δύο κρητικῶν ὀνομάτων ἐν τῇ περιοχῇ τῆς καρικῆς Μιλήτου, ἡ ὁποία ἀπωκίσθη κατὰ τὴν παράδοσιν ὑπὸ τῆς κρητικῆς Μιλάτου, βεβαίως εἰς μινωϊκοὺς χρόνους, ὡς ἐπίσης ἡ σύνδεσις τῶν μὲ τὴν φρυγοκαρικὴν χαλκουργίαν καὶ τὸν φρυγικὸν κύκλον λατρείας⁴⁰. Ἡ παρὰ Coronelli σύνδεσις τοῦ Χαλκητορίου μὲ τὴν *Vulcania*, ἐστηρίχθη ἄρα γε εἰς παλαιὰν παράδοσιν ἢ ἀπλῶς εἰς τὴν σχέσιν τοῦ θεοῦ *Vulcanus*, τοῦ προελθόντος ἐκ τοῦ τυρρηνικοῦ θεοῦ *Felxanus*, μὲ τὸ πῦρ καὶ τὴν χαλκουργίαν;⁴¹ Θὰ ἦτο πολὺ δύσκολον νὰ ἀποφανθῇ τις κατηγορηματικῶς, ἀλλὰ τὸ πρῶτον ἐμφανίζεται ὡς πι-

³⁸) Πρβ. *Pauli-Wissowa*, Realenc: Chalketores, Chalketorion. Ἡ πηγὴ τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου εἶναι τὸ τέταρτον βιβλίον τῶν Χρονικῶν τοῦ Ἀπολλοδώρου καὶ ὡς πρὸς τὸ ἐθνικὸν Χαλκήτορες ὁ Κρητικός ἐν τῷ «περὶ ψηφισμάτων». Ἡ διόρθωσις τοῦ: *Karias* ἀντὶ *Kretis* ἐστηρίχθη εἰς τὴν ὑπαρξίαν Χαλκητορίου ἐν τῇ καρικῇ περιοχῇ, ἀλλὰ τοῦτο οὐδὲν ἐναντίον τῆς μαρτυρίας τοῦ Στεφάνου ἀποδεικνύει, διότι ἄλλως θὰ ἔδει νὰ θεωρηθῇ ὡς μὴ ὑπάρχων καὶ ὁ κρητὶ ὡς Βερέκυνθος, ἐπειδὴ ὑπῆρχεν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο περιοχὴ μεταξὺ Καρίας καὶ Λυδίας· πβλ. ἐν *Pauli-Wissowa*, Realenc: Berekynthos.

³⁹) Διὰ μεταλλικὰς φλέβας εἰς τὸ ὄρος Βερέκυνθος βλ. *Pashley*, αὐτ. Ι σ. 58· τὰ κάτω στρώματα τοῦ ὄρους εἶναι γρανιτικά καὶ σχιστολιθικά.

⁴⁰) Ἡ Μεγάλῃ Μήτηρ ἐλατρεύετο μὲ τὴν ἐπὶ κλῆσιν Βερεκυνθία. Κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Διοδώρου διασωθεῖσαν παράδοσιν (V, 64, 5) «οἱ δ' οὖν κατὰ τὴν Κρήτην Ἰδαῖοι Ἀκύντοιοι παραδεδόται τὴν τε τοῦ πυρός· χρῆσιν καὶ τὴν τοῦ χαλκοῦ καὶ σιδήρου φύσιν ἐξευρεῖν τῆς [ἔναντι] Ἀπειραίων χώρας περὶ τὸν καλούμενον Βερέκυνθον καὶ τὴν ἐγρᾶσαν δι' ἧς κατασκευάζεται». Ἐκεῖ λοιπὸν θὰ ἔδει νὰ ἀναζητηθῇ εὐλόγως καὶ τὸ Χαλκητόριον καὶ οἱ Χαλκήτορες, ἀφοῦ μάλιστα ἀπαντοῦν ἐν τῇ Βερεκυνθίᾳ χαλκοπαραγωγῇ περιοχῇ τῆς ὑπὸ τῶν Κρητῶν ἀποικισθείσης Καρίας.

⁴¹) Τῆς σχέσεως τοῦ τυρρηνικοῦ θεοῦ *Felxanus* καὶ τοῦ ἐκ τούτου προελθόντος *Vulcanus* μετὰ τοῦ αἰγαιακοῦ Βελχανοῦ θεωρουμένης ὡς ἀποδεδειγμένης, ἡ ἀναγραφὴ τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Coronelli ὑπὸ τὸν τύπον *Vulcania*, γνῶριμον ἐν Ἰταλίᾳ, φαίνεται φυσικὴ καὶ ἀναμενομένη, πολὺ δὲ πιθανὸν ἐστηρίχθη εἰς λατινικὴν ἀρχαίαν πηγὴν. Τὴν σχέσιν τοῦ *Vulcanus* μὲ τὴν χαλκουργίαν, ἀντίστοιχον μὲ τὴν τοῦ *Sethlans*—ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο ἀπαντᾷ ὁ *Vulcanus* εἰς τοὺς Τυρρηνοὺς—μὲ τὴν σιδηρουργίαν, ἐτόνισεν ὁ *Pauli* ἐν τῇ προμνησθείσῃ μελέτῃ, πιστεύων, ὅτι τὸ ὄνομα ἐσήμαινε πιθανῶς χαλκεὺς (*aerarius*), ὡς τὸ δεύτερον σιδηρουργὸς (*ferrarius*).

θανώτερον. Ὅπωςδήποτε ἡ ὑπαρξὶς πόλεως προελληνικῆς, λατρευούσης τὸν θεὸν τοῦ φωτός καὶ τοῦ πυρός, πολὺ πιθανῶς καὶ τῆς χαλκουργίας⁴², Βελχανὸν ἢ Βαλχανὸν, καὶ ἐκ τούτου ἔχουσα τὸ ὄνομά της κατὰ τὴν χαλκοπαραγωγὸν περιοχὴν τοῦ Βερεκύνθου καὶ Χαλκητορίου παρουσιάζεται ὡς κατ' ἐξοχὴν πιθανή. Λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψει, ὅτι ἡ πόλις *Wlcania* χαρακτηρίζεται παράλιος, θὰ ἔδει τότε ἀναγκαίως νὰ κεῖται ἢ κατὰ τὸν μυθὸν τοῦ ὄρου τῆς Σούδας ἢ ἐπέκεινα τοῦ στενοῦ λαιμοῦ τοῦ Ἀκρωτηρίου κατὰ τὴν θέσιν τῶν σημερινῶν Χανίων. Οὕτω ἄλλην πορείαν ἀκολουθήσαντες κατελήξαμεν εἰς τὸ αὐτὸ περὶ τῆς πιθανῆς προελεύσεως τοῦ ὀνόματος τῆς σημερινῆς πόλεως καὶ τῆς κατὰ τὴν θέσιν τῆς ὑπάρξεώς ποτε μινωικοῦ συνοικισμοῦ συμπέρασμα.

Ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀποκάλυψις ἐνδιαφερόντων λειψάνων μινωικῆς ἐποχῆς, συγκεκριμένως ταφικῶν πίθων καὶ ἀγγείων ἐκ τῶν λεγομένων «*barbotine*» τῆς ἀρχομένης μεσομινωικῆς ἐποχῆς, προστεθεῖσα εἰς τὰ παλαιότερα γνωστὰ ἐξ ἐκτεταμένων νεκροταφείων λαξευτῶν τάφων ὑστερομινωικῶν χρόνων, πάντων ἐντὸς τῆς σημερινῆς πόλεως ἀνευρεθέντων⁴³, ἀποτελοῦν οὐχὶ ἀπλὴν ἔνδειξιν, ἀλλὰ ἀπόδειξιν τῆς τότε ἀκμῆς κατὰ τὴν περιοχὴν αὐτὴν μινωικοῦ συνοικισμοῦ, αὐ-

⁴²) Οἱ νομισματικοὶ τύποι τῆς Φαιστοῦ μετὰ τὸν θεὸν Βελχανὸν κρατοῦντα ἀλέκτορα ἀποδεικνύουν τὴν σχέσιν τούτου μετὰ τὸ φῶς. Ἄν ὁ ἥρωες Φαῖστος καὶ τὸ ὄνομα τῆς πόλεως Φαιστοῦ εἶχον ἐσωτερικὴν σχέσιν μετὰ τὸν Ἡφαίστον, οἱ δεσμοὶ τῆς πόλεως αὐτῆς μετὰ θεότητος τοῦ πυρός καὶ τῆς χαλκουργίας, οἷος ὁ Βελχανός, θὰ ἦτο μᾶλλον ἀποδεδειγμένη (πβλ. *P a u l i*, αὐτόθι). Ἡ τοποθέτησις τῆς Ἀλχανίας κατὰ τὴν φημιζομένην ὡς χαλκοπαραγωγὸν περιοχὴν τοῦ Χαλκητορίου καὶ Βερεκύνθου θὰ ἀπέκτα οὕτω ὅπως ἰδιαιτέραν σημασίαν καὶ ἐτι μεγαλύτεραν συνδυαζομένη ἢ πληροφορία τοῦ *Π α ρ ί ο υ Χ ρ ο ν ι κ ο ῦ* (πβλ. *K a r l H a e c k*, *Kreta*, I, 279), ἀποτελοῦσα παραλλαγὴν τῆς παρὰ *Δ ι ο δ έ ρ φ* παραδόσεως, τῆς συσχετιζούσης τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μεταλλουργίας μετὰ τὴν περιοχὴν τοῦ Βερεκύνθου: «*ἀφ' οὗ Μίνως ὁ πρῶτος ἐβασίλευσε καὶ Κνδωνίαν ὤκισε καὶ σίδηρος εὐρέθη ἐν τῇ Ἰδη, εὐρόντων Ἰδαίων Δακτύλων Κέλμιος καὶ Δαμναμενέως, βασιλεύοντος Ἀθηρῶν Πανδίωνος*». Ἡ μαρτυρία αὕτη φαίνεται ὅτι ἀποδίδει μετὰ διάφορον διατύπωσιν τὴν ἵδρυσιν τῆς μινωικῆς Ἀλχανίας λατρευούσης ἰδιαζόντως τὸν θεὸν τοῦ πυρός καὶ τῆς χαλκουργίας Βαλχανὸν κατὰ τὴν χαλκοπαραγωγὸν περιοχὴν τοῦ ὄρους Βερεκύνθου. Ἡ μινωικὴ ἄλλως παράδοσις φαίνεται ἔντονος καὶ εἰς εὐρύτεραν περιοχὴν συνδεομένη μετὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς *Μ ι ν ῶ ας* κατὰ τὸν ὄρμον τῆς Σούδας καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς κυνηγετικῆς μινωικῆς θεότητος Δικτύνης ἢ Βριτομάρτιδος κατὰ τὸ ἀκρωτήριον *Δ ι - ζ τ υ ν ν α ῖ ο ν*, ὅπου τὸ σημερινὸν ὄνομα Μένιες ἐνθυμίζει πάλιν τὸ ὄνομα τοῦ Μίνως.

⁴³) Πβλ. *Β. Θ ε ο φ α ν ε ῖ δ η*, Πεπραγμένα ἀρχαιολ. Περιφερείας Δυτ. Κρήτης, ΕΕΚΣ, Γ' σ. 193.—*J. P e n d l e b u r y*, *The Archaeology of Crete*, London 1939, p. 260—261.

τοῦ ἐκείνου, ὁ ὁποῖος θὰ συνεδέετο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ προελληνικοῦ θεοῦ.

Ποῦ ἀκριβῶς ἔκειτο ὁ μινωϊκὸς συνοικισμὸς, δὲν ἐξηκριβώθη μέχρι σήμερον, καὶ ἡ ἐξακριβώσις δὲν θὰ εἶναι εὐκολος, ἀφοῦ οἱ χθαμαλοὶ λόφοι, παρὰ τοὺς ὁποίους ἀνευρέθησαν τὰ νεκροταφεῖα, ἐκαλύφθησαν ὑπὸ τῶν οἰκοδομῶν τῆς νέας πόλεως. Κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους, φαίνεται, εἶχεν ἀναπτυχθῇ ἐκεῖ κώμη, πολὺ πιθανὸν διαστελλομένη ὡς Ἀλχανία κώμη ἀπὸ τὴν κυρίαν πόλιν, τὴν Κυδωνίαν. Ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς τελευταίας ταύτης δυστυχῶς ἐλάχιστα γνωρίζομεν. Ἡ ἀνάπτυξις τῆς πόλεως ἤρχισε κυρίως ἀπὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν φυγᾶδων Σαμίων τὸ 524 π.Χ., διακρινομένων ὡς ναυτικῶν καὶ ἐμπορῶν, ἀπὸ τούτων δὲ καὶ περιοχὴ τις τῆς πόλεως ὠνομάσθη Σαμία⁴⁴. Εἰς ποίαν ὁμως σχέσιν εὐρίσκετο ἡ περιοχὴ αὕτη, ἡ κυρίως Κυδωνία καὶ ἡ Ἀλχανία κώμη, ἐλλείπει στοιχείων δὲν δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμεν.

Ἡ ἀρχαία Κυδωνία, ὅπως αἱ περισσότεραι τῶν ἀρχαίων πόλεων τῆς Κρήτης, εἶχεν ἤδη παρακμάσει πρὸ τῆς κατακτήσεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων καὶ ἡ ἐπισκοπὴ αὐτῆς εἶχε μετατοπισθῇ εἰς τὴν ἀπὸ ταύτης κληθεῖσαν Ἀγιάν (Ἐπισκοπὴν). Ἀλλὰ ἡ πόλις καταληφθεῖσα ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἀπετέλεσεν, ὅπως ὁ Χάνδαξ, κύριον κέντρον αὐτῶν καὶ ὡς τοιοῦτον τὴν ἀναφέρει ὁ Ἀραβ γεωγράφος Al E d r i s i⁴⁵. Οὕτω διεσώθη καὶ ἐπεκράτησε διὰ τὸ ἀραβοφανὲς τὸ πανάρχαιον τοπωνύμιον, ἐνῶ τὸ κύριον ὄνομα τῆς πόλεως Κυδωνία ἐλησμονήθη. Οὐδὲν ἀπολύτως γνωρίζομεν διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλὰ ἀναμφιβόλως ἡ πόλις δὲν ἔπαυσε νὰ ὑφίσταται, ἀφοῦ τὸ ὄνομα C a n i a κατὰ τὸ ἐγγράφον τῆς d i v i s i o n i s C r e t a e τῆς πρώτης ἐγκαταστάσεως τῶν Ἑνετῶν ἔφερεν ἡ μία τῶν τεσσάρων τουρμῶν τῆς ἀκρας δυτικῆς Κρήτης⁴⁶. Πολὺ πιθανὸν, ὡς ἐν Χάνδακι, ὑπῆρχε κ á σ τ ρ ο ν, ἀφοῦ, φαίνεται, τοιαῦτα κάστρα κατὰ τὸ πλεῖστον ὥρισαν οἱ Ἑνετοὶ ὡς ἔδρας τῶν τουρμῶν. Εἶναι ἀνακριβὲς ὅτι οἱ Ἑνετοὶ ἱδρυσαν κατὰ πρῶτον τὰ Χανιά, μὴ ὑφιστάμενα πλέον ὡς πόλις, κατὰ τὸν ἀποικισμὸν τοῦ 1252⁴⁷. Ἐν τῷ ἐγγράφῳ τοῦ καθορισμοῦ τῶν συνόρων τῆς γῆς τοῦ Κοινοῦ (*terrae communis*) καὶ τῆς τῶν ἱπποτῶν, ἥδη τὸ

⁴⁴) Νικ. Σταυράκης, Στατιστικὴ Κρήτης, Ἀθῆναι 1890, σ. 79.—J. S v o r o n o s, Numismatique de la Crète ancienne, p. 96.

⁴⁵) Ψιλᾶκης, Ἱστορία Κρήτης, II σ. 52.

⁴⁶) C o r n e l i u s, Creta Sacra, II σ. 239.

⁴⁷) Οὕτω ὁ G e r o l a, M.V. I, 155.

1255 μ.Χ., ἀναφέρεται παλαιὸν ὑπάρχον καὶ ἴσως καταστραφὲν νεώριον—*arsana* ἢ *arsena vetus*—ἀλλὰ καὶ τὰ λοιπὰ ἀναφερόμενα κτήρια τρία μόνον ἔτη μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν προϋποθέτουν τὴν προϋπαρξίν τῆς πόλεως⁴⁸. Τοῦτο ἄλλως ὑποσημαίνει καὶ ὁ ὅρος *civitatem Canee rehedificare* ἐν τῷ ἐγγράφῳ τοῦ ἀποικισμοῦ⁴⁹.

Ἡ πόλις φαίνεται εἶχεν ὑποστῇ σχεδὸν ὁλοκληρωτικὴν καταστροφὴν, πιθανῶς ὑπὸ τῶν ἐπαναστατησάντων κατοίκων, ὥστε ἡ χαρακτηριστικὰ ἐκστρατείας ἢ στρατιωτικῆς ἀποικιακῆς ἐπιχειρήσεως προσλαβοῦσα νέα ἐγκατάστασις ἀποίκων νὰ θέτῃ τὸ πρόβλημα, ἂν θὰ ἔδει νὰ ἀνοικοδομηθῇ ἡ καταστραφεῖσα πόλις ἢ νὰ κτισθῇ εἰς νέον χώρον περιοχῆς τῆς βορείου παραλίας, τῆς συμβατικῶς ἐν τῷ ἐγγράφῳ ἀποκαλουμένης *terra Puncte de Spata*.

Ν. ΠΛΑΤΩΝ

⁴⁸) Πβλ. Guido Scaffini, Notizie ai Primi Cento Anni della Dominazione Veneta in Creta, Alessandria 1907, ἐγγράφον XLII, p. 26 (liber divisionis). Πλὴν τοῦ *arsana vetus* ἀναφέρονται: *porta Canee, portus, via ampla pedibus viginti quinque, cantonum muraglie, balneum, congerie lapidum* κ.ά. Πολὺ πιθανὸν κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς πόλεως ἐχρησιμοποιήθησαν συμπληρωθέντα ἢ μεταποιηθέντα κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπάρχοντα λείψανα παλαιότερας τειχίσεως καὶ ἄλλων δημοσίων οἰκοδομημάτων.

⁴⁹) Cornelius, Creta Sacra, II σ. 276.— Γ. Σήφας, Κρητικαὶ Μελέται Α'. 215 κ.έξ.